

Az osztrák–magyar határon 1989 augusztus–szeptemberében történekről több magyar feldolgozás olvasható már: szélesebb idő- és tematikai metszetben éppúgy,¹ mint a *genius locira* is aprólékos figyelmet fordító leírásban.² Az alábbiakban egy szempontból követjük nyomon a magyarországi vasfüggöny végnapjait: a korabeli titkosszolgálatok e tárgykörben fennmaradt – és már kutatható – iratai alapján.³ Óhatatlanul fel kell hívni viszont a figyelmet egy másik – itt most nem tárgyalandó – mozzanatra. Arra, hogy 1988 folyamán és 1989 első felében nem a nyugati (osztrák–magyar) határ mentén törtétek adták a legtöbb munkát a magyar belügyi, határőrizeti és állambiztonsági szolgálatok számára, hanem a keleti, a román–magyar határszakaszon – ezen belül is az ún. zöldhatáron – befelé áramló romániai menekültek tömegei. Horváth István belügyminiszter 1989 márciusában arról számolt be a magyar parlamentben, hogy a megelőző másfél év folyamán 14000 Romániából érkezettnek adtak ki tartózkodási engedélyt, miközben 1985–1988 között 2192 román állampolgárt léptettek ki Magyarország nyugati határállomásain úgy, hogy a határőrizeti szervek „mellőzték útlevelükben a kiléptető bélyegző alkalmazását.”⁴

A vasfüggöny lebontása, a határnyitás fogalma tehát a közfelfogásban joggal kötődik ugyan az osztrák–magyar határzónához, mindazonáltal a történet szerves előzménye volt, hogy Magyarország keleti határa mentén, az Erdélyből és tágabban a Romániából menekülők egyre tömegesebb naponkénti konfliktusai miatt már „javában állt a bál”. A menekültkérdéssel tehát Magyarország nem 1989-ben és nem a keletnémet turisták kitelepülővé válása okán ismerkedett meg. A genfi menekültügyi konvencióhoz való csatlakozást is a romániai menekültek ügye motiválta, akkor, amikor a keletnémet turisták státusváltásának kérdése még nem tematizálódott.⁵ Más közelítésben: Magyarország keleti határain a már

¹ Szélesebb idő- és tematikai metszetben mutatja be a most tárgyalt kérdéskört Horváth István – Németh István: ... És a falak leomlanak. Magyarország és a német egység, 1945–1990. Budapest. 1999.; Oplatka András: Egy döntés története. Helikon, Budapest. 2008.

² Nagy László: A Páneurópai Piknik és az 1989. szeptember 11-i határnyitás. SSz. 55 (2001), 75–87.

³ Ezek: Belügyminiszteri Napi Tájékoztatók (továbbiakban BMNT); a BM állambiztonsági miniszterhelyettesi titkárság iratai (továbbiakban: ÁBMHT.); az ún. Napi Operatív Információs Jelentések (NOIJ), melyeknek két változata volt, illetve maradt fenn: a III/III-as Csoportfőnökség budapesti székhelyén keletkezett „Központi NOIJ”-k, valamint az egyes megyei állambiztonsági szervektől beérkezettek „Vidéki NOIJ”-k. Mindezek fellelhetők az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában (továbbiakban: ÁBTL.)

⁴ Népszabadság, 1989. március 11., illetve ÁBTL. 2.7.2. BMNT. 107.; A nyugati határon nyom nélkül kiléptettek mellett ugyancsak „nagyjából 2000 tiltott határátlépési kísérletet regisztrált 1988-ban a határőrség.” s ezek 90 százaléka eredetileg Romániából érkezett nem magyar – hanem román, illetve szász – volt. A FigyelőNet interjúja Székely Jánossal, a Határőrség akkori parancsnokával és Nováky Balázssal, a Határőrség törzsfőnökével 2007-ben. www.fn.hu/belfold/20070517/vasfuggony. (Letöltés: 2009.08.21.)

⁵ Horváth István – Németh István: ... És a falak leomlanak. i. m. 324.

addig is lappangó konfliktushelyzet vált egyre nyíltabb román–magyar államközi feszültséggé, midőn a fővárosban és a nyugati határszakaszon újabb krízishelyzet kezdett gerjedni. Nagy – és folyamatosan gyarapodó – számú keletnémet turista, nyaraló aspirált arra, hogy engedjék őket kiutazni a magyar hatóságok Ausztrián keresztül a Német Szövetségi Köztársaságba. E probléma súlyozottságát és sorrendiségét tükrözik azok a titkosszolgálati információk is, amelyek – immár szűkebb témánkba belevágva – 1989 elejéről maradtak fenn.

1989. január eleji hírszerzői információ szerint a magyar–osztrák határszakaszon telepített műszaki zár felszámolásának terve pozitív visszhangot váltott ki osztrák politikai körökben és a közvéleményben. Korántsem volt ilyen kedvező viszont az osztrák rendőri, vám- és határőrizeti szervek reakciója: attól tartottak, hogy „különösen a Romániából és az NDK-ból a zöldhatáron át érkező személyek számának várható növekedése miatt” számottevő mértékben megszorodik munkájuk és leterheltségük.⁶ Január utolsó hetében egy „baráti” titkosszolgálat arról értesítette a magyar testvérszerveket, hogy a bonni Külügyminisztérium már 1988 szeptemberében bizalmas direktívát küldött a Német Szövetségi Köztársaság budapesti nagykövetségnek „az NDK állampolgárokkal való bánásmódról. Eszerint a konzul lehetőleg kerüljön minden kapcsolatot a »tanácsot kérő« NDK állampolgárokkal; a konzulátus munkatársai – legjobb, ha a magyar konzuli alkalmazottakon keresztül – a konzul jelenlétének letagadásával is utasítsák az NDK állampolgárokat saját hazájuk hatóságaihoz. »Romániai németekkel« az NSZK külképviselet csak akkor foglalkozzon, ha azok magyar úti okmányokkal el vannak látva. Mivel a »romániai németek« Ausztriába történő kicsempészésének kísérletei nagyon megterhelték Magyarországot és az NSZK viszonyát, a nagykövetség utasítást kapott arra, hogy Magyarország és Románia konfliktusában szigorúan semleges magatartást tanúsítson, s így védje az NSZK pozícióját. A szövetségi kormány súlyt helyez arra, hogy kelet-európai politikáját ne terheljék meg a magyar–román viták.”⁷

Egy héttel a műszaki határzár elbontásának 1989. május 2-i kezdete után⁸ az elhárítástól származó május 9-i információ szerint a keletnémet közvéleményt máris erősen foglalkoztatta a magyarországi műszaki határzár lebontása. Ugyanezt erősíti Horváth István, Magyarország akkori bonni nagykövetének az értesülése, aki szerint „az NDK-ban hatványozottan növekedett ezekben a napokban azoknak a száma, akik turista útlevélet kértek magyarországi beutazás

⁶ ÁBTL. 2.7.2. Központi NOIJ. 3/10. 89/01/04. Ennél is szókimondóbb volt egy osztrák kormánytanácsos véleményét közvetítő hírszerzői jelentés: „Ausztria nem örül egyértelműen annak, hogy hazánk felszámolja az osztrák államhatár mellett húzódó műszaki zárat, különösen most, hogy a menekültügyi konvencióhoz való csatlakozásunk következményeként nem kizár: a szocialista országok állampolgárai még inkább Magyarországon keresztül próbálnak majd Nyugatra átjutni. Hazánknak higgadtságot és mérsékletet kell tanúsítania reformelképzeléseink során, ... tekintettel kell lennünk a stratégiai realitásokra, valamint szövetségeseink érdekeire és érzékenységére is.” ÁBTL. 1.11.4. K-V/39/2735/764. 1989. 04.10. Tartalmában lényegében hasonló álláspontokról ad hírt az Osztrák Szocialista Párt és az Osztrák Néppárt „vezető köréből” származóan egy másik, külügyi vonalról érkezett információ. ÁBTL. 1.11.4. K-V/39/67/9-988. 1989. 03.30.

⁷ ÁBTL. 2.7.2. Központi NOIJ. 16/16. 89/01/23.

⁸ Erről 1989. február 28-án hozott döntést az MSZMP KB Politikai Bizottsága.

céljából.”⁹ A magyar hírszerzés azt is tudni vélte, hogy az NDK vezetése június 1-től új rezsim bevezetését tervezi: csak azoknak engedélyeznék a magyarországi utazást, akik onnét meghívólevéllel rendelkeznek.¹⁰ Mint kiderült, ez a tájékoztatás Magyarország kelet-berlini nagykövétől származott, de valóság tartalma épp annyi volt, mint annak a másik kelet-berlini politikai pletykának, miszerint Kádár János azt fontolgatta volna ekkoriban, hogy az NDK-ban kérjen politikai menedékjogot.¹¹ Az viszont igaznak bizonyult, hogy az NDK hatóságok esetenként elutasítottak kiutazási kérelmeket a hónap hátralevő részében, illetve egyes megszervezett és már befizetett társasutazásokat is indoklás nélkül mondtak le az ottani utazási irodák.¹² A határok „légiesítésére” csalafinta – de tömegesen aligha követhető – megoldást az a személy talált, aki ekkoriban, 1989. május 10-én Fertőrákos térségében egy sárkányrepülővel lógott át Ausztriába.¹³

1. kép. A műszaki zár szögesdrótja Magyarfalván (Harka). Lobenwein Tamás felvétele

⁹ Hanák Gábor interjúja Horváth Istvánnal, Magyarország akkori bonni nagykövétével. Országos Széchényi Könyvtár. Történeti Interjúk Tára. (továbbiakban: OSZK. TIT.) Az interjú jelenlegi „nyers” munkapéldánya a kutatás számára még nem autorizált, ezért külön is köszönettel tartozom az anyag hozzáférhetővé tételéért.

¹⁰ ÁBTL. 2.7.2. Központi NOIJ. 88/15. 89/05/09.

¹¹ Oplatka András: Egy döntés... i. m. 96–98.

¹² ÁBTL. 2.7.2. Központi NOIJ. 95/18. 89/05/18.

¹³ ÁBTL. 2.7.2. BMNT. 90. Ez sikeres ellenpéldája volt egy, két hónappal korábbi kelet-berlini kísérletnek: március elején egy keletnémet fiatalember maga készítette léggömbbel sikeresen átnavigált ugyan Nyugat-Berlin légtérébe, de ott lezuhant és szörnyethalt. Tények könyve '90. Budapest, Ráció Kiadó, 1991, 69.

A még műszaki zárral védett magyar határ utolsó időszakának „átjárhatóságára” utal, hogy a bonni kormány adatai szerint az 1988 elejétől 1989 közepéig terjedő másfél évben összesen 921 – havi átlagban mintegy félszáz (51) – NDK állampolgár jutott át Magyarországról illegálisan az NSZK-ba.¹⁴ A menekülők szempontjából sikeres „disszidálást” illetően nem különböznek lényegesen a magyar belügyi adatok sem, utóbbiak viszont inkább a megakadályozott eseteket regisztrálták. A távozók egy részének ugyanis a határőrök észlelését kikerülve sikerült átjutniuk. Egy további hányadot jelentettek azok, akikről a magyar határon járőrözők egyszerűen nem jelentették, hogy szolgálatuk közben sikeres illegális átjutásnak is szemtanúi voltak. Részben azért nem, mert nem volt jó pont, ha kudarcról adtak számot, részben pedig azért nem, mert a fiaskóról ugyanannyi – sőt több –, „nemszeretem” magyarázkodást, igazoló jelentést kellett körmölni, mint a ténylegesen feltartóztatott határsértők visszairányításáról az ország belsejébe. Gemütliche K. u. K. Schlamperei während der Untergang des Gulasch-kommunismus...¹⁵

Hírszerzési információk szerint 1989. július közepén az NSZK kormányának ülésén is napirendre került a Berlin–Budapest–Bonn relációjú népeségmozgás, és arra jutottak, hogy a nyugatnémet médián keresztül lenne célszerű figyelmeztetni az NDK lakosságát arra, hogy a magyarországi műszaki zár elbontása „nem jelenti az osztrák–magyar határ akadálytalan átlépésének lehetőségét”, – ami igaz volt. Mindezen felül annak közlésével igyekeztek mérsékelni a határ-rohamot, miszerint „a magyar határőrizeti szervek szigorított ellenőrzést vezettek be az illegális határátlépések megakadályozására”¹⁶ – ami viszont nem volt igaz. Mindkét információtól azt remélték, hogy mérsékelhetik az NSZK budapesti nagykövetségére nehezedő nyomást, holott – úgy tűnik –, ezzel inkább tippet adtak, mert épp ez után indult meg a magyarországi német turisták részéről a tömeges menedékkérés az NSZK budapesti képviselőjénél. Fennmaradt dokumentumok szerint a Német Szövetségi Köztársaság budapesti nagykövete, Alexander Arnot 1989 augusztusának első napjaiban Horváth István belügyminisztertől kért tájékoztatást a német menekültekkel kapcsolatos magyar állásponttól. A miniszter Pallagi Ferenc állambiztonsági miniszterhelyettest bízta meg a tájékoztató elkészítésével. Ebben az augusztus 10-i iratban még ugyanaz a felfogás köszön vissza, mint amit a titkosszolgálatok főnöke már három hónappal korábban is papírra vetett: „hazánk nem kíván a kelet-európai menekültek kivezető csatornájává lenni.”¹⁷ Azaz, egy bő héttel a Sopronhoz közeli alkalmi

¹⁴ ÁBTL. 2.7.2. Központi NOI. 141/8. 89/07/21.

¹⁵ A határsértésekkel szembeni növekvő közömbösségben az is közrejátszott, hogy lényegében még ugyanaz az állomány teljesített szolgálatot, mint az előző két évben, a műszakilag is teljesen amortizálódott berendezések idején. „Az akkor már több mint húsz éves szerkezet összevissza jelzett. Madarak, vadak és szállóképek akár naponta 3–4-szer is [tévésen, fölöslegesen] riasztották az állományt,” ami egyre észrevehetőbben demoralizálta a szolgálatra ide rendelteteket. A FigyelőNet interjúja Székely Jánossal, a Határőrség akkori parancsnokával és Nováky Balázssal, a Határőrség törzsfőnökével 2007-ben. www.fn.hu/belfold/20070517/vasfugony. (Letöltés: 2009.08.21.)

¹⁶ ÁBTL. 2.7.2. Központi NOI. 141/8. 89/07/21.

¹⁷ „Magyarország – gazdasági helyzete, szövetségi kapcsolatai miatt – nem válhat a kelet-európai országokból menekülők célországává, a fejlett európai tőkés országokba való áttelepülés kivezető csatornájává. ÁBTL.

határnyitás-határáttörés előtt a Belügyminisztérium – úgy tűnik – még nem számolt a dolgok ilyen fordulatával. Így aligha kaphattak egyértelmű utasítást azokban a napokban a helyzet változásáról a „frontzónában” szolgálatot teljesítő határőrök.

A Páneurópai Piknikről az első információ 1989. július 10-én bukkan fel a titkosszolgálati iratokban. A Hajdú-Bihar megyei állambiztonsági szerv értesítette a központot: Habsburg Ottó június 20-i debreceni látogatása során – a Magyar Demokrata Fórum (MDF) helyi vezetőivel folytatott diskurzus közepette – merült fel, hogy „augusztus-szeptember hónapban egy osztrák–magyar szalonnasütést rendezzenek az osztrák–magyar határon, melyet azután minden hónapban megismételnének. Az MDF Habsburg Ottó javaslatát elfogadta, és az elnökség egy tagját bízta meg az esemény megszervezésével.”¹⁸ Július 31-én a magyar belső reakció elleni elhárítás – az ún. III/III. csoportfőnökség – tájékoztatta feletteseit a fedőprogram keretében szerveződő soproni Páneurópai Piknik előkészületeiről. Eszerint az Országos Klubtanács augusztus 13–20. között szervezi negyedik martonvásári nyári táborát – melyet „Sorsközösség Európa közepén” címmel rendeznek –, és ennek lenne a záró programja augusztus 19-én a Sopron és Fertőrákos közötti osztrák–magyar határszakasz valamely pontján. Az eredeti „szalonnasütés” közben divatosabb elnevezésre módosult: „Páneurópai Piknik a vasfüggöny helyén” című összejövetelre szűlt az invitálás. Ennek részeként „felhívást kívánnak közzétenni, hogy a külhoni résztvevők, illetve meghívottak terjesszék a páneurópai eszmeiséget saját hazájukban, és hogy augusztus 20. ettől kezdve – az országhatárok jelképes megszüntetését demonstrálva – legyen egy évenkénti Páneurópai Jamboree napja.” A pikniket szervezőként egyfelől az Országos Klubtanács, másfelől az MDF budapesti, debreceni, községi és soproni szervezetei jegyezték.¹⁹

Ekkorra már valóban menekültkrízissé eszkalálódott a Berlini Fal felépítése óta évente egyre nagyobb számban Magyarországra koncentrálódó „belnémet” vakációs barátság, illetve a szezonális „családegyesítés”. Ugyanakkor – amint egy, az elhárítás (III/II.) által szerzett augusztus 18-i értesülésben olvasható –, „a Német Szövetségi Köztársaság budapesti nagykövetségének vezető diplomatái ... egymás között egyetértettek abban, hogy Magyarország nem tekintheti politikai menekülteknek az NDK állampolgárait csak azért, mert át akarnak települni a NSZK-ba. Az egyik vezető diplomata szerint eleve nem tekinthető politikai üldözöttnek olyan személy, aki hivatalosan engedélyt kapott arra, hogy külföldre utazhasson.”²⁰ Ehhez képest – nyilván eltérő instrukciók nyomán – másképp gondolták és másképp viselkedtek a szomszédban, azaz az NSZK bécsi külképviselőjénél. Egy ugyanezen napról származó másik hírszerző jelentés szerint

1.11.1. ÁBMHT. 45-63/79/1989. Nagy László: A Páneurópai Piknik és az 1989. szeptember 11-i határnyitás. SSz. 55 (2001), 76–87.

¹⁸ ÁBTL. 2.7.1. Vidéki NOIJ. Hajdú-Bihar megyei ÁB. 1989. július 10. R-5/28-4/89.; Győr-Sopron megyei ÁB jelentés július 24. R-61/6/34/89. Van, aki nem Habsburg Ottótól, hanem leányától, Walburga von Habsburgtól eredezteti a határmenti piknik ötletét. Horváth István – Németh István: ... És a falak leomlanak. i. m. 356.

¹⁹ ÁBTL. 2.7.2. Központi NOIJ. 147/48. 89/07/31. Ugyanerről tájékoztat a Heves megyei ÁB jelentése augusztus 1-én, a Vas és a Baranya megyei ÁB jelentése augusztus 2-án.

²⁰ ÁBTL. 2.7.2. Központi NOIJ. 161/11. 89/08/18.

ugyanis „az osztrák hatóságoknak úgyszólván semmi hivatalos teendőjük nincs az NDK-beli menekültekkel, akár Magyarország, akár Jugoszlávia felől érkeznek azok. A szóban forgó érdeklődőket a Német Szövetségi Köztársaság bécsi nagykövetségére irányítják, ahol azonnal gondoskodnak továbbutazásukról az NSZK-ba. A körülmények arra utalnak, hogy erre vonatkozóan megállapodás van Ausztria és az NSZK között, mivel az osztrák hatóságok a román és más menekülteket visszaküldik, NDK-belit viszont soha.”²¹

Szintén még augusztus 18-án a szombathelyi határőrkerület zsirai határőrsénél az NSZK budapesti nagykövetségének katonai attaséja a DT 04-55 frsz. gépkocsival közeledve csak a járőr figyelmeztető lövése után állt meg. A feltett kérdésre azt a választ adta, hogy „a határőrség munkáját tanulmányozta”, majd feltartóztatása után 25 perccel, délután 15 órakor elhagyta a határőr-körletet.²² Három napra rá, augusztus 21-én a korábbi helyen – a szombathelyi határőrkerület zsirai határőrs területén – Kurt-Werner Schulz 36 éves weimari lakos tiltott határátlépés közben dulakodásba keveredett és földre teperte Kovács Zoltán határőr járőr-parancsnokot, akinek fegyverét elvenni próbálva az elsült, és magát Schulzot sebezte halálra. A vele tartó, szintén weimari illetőségű Gundula Schafitelt és 6 éves gyermekét őrizetbe vették.²³

A magyar kormány rövid időn belül tájékoztatást kapott a Páneurópai Piknik német fogadtatásáról. 1989. augusztus 21-én a bonni magyar nagykövet azt jelentette, hogy „az NSZK vezető körei nagyra értékelik a magyar kormány humánus magatartását, amelyet a hazánkban tartózkodó és az NSZK-ba áttelepülni kívánó NDK állampolgárok ügyében tanúsított. Belátják, hogy Magyarország az eddigi intézkedésekkel, azaz az áttelepülésre várók megtûréseivel és az illegális határátlépőkkel szembeni jóindulatú elbánással kimerítette azokat a lehetőségeket, amelyeket az NSZK kormánya reálisan elvárhat a magyar féltől.” Bonni vezető körökben ekkor azzal számoltak, hogy az áttelepülni szándékozó és már Magyarországon tartózkodó NDK-beli állampolgárok ügye egy-két hónapon belül megoldódik. Mindazonáltal „az NSZK Belügyminisztériumának egyik vezető munkatársától származó információ szerint a nyugatnémet hatóságok tartanak attól, hogy az NDK állampolgárok kiengedése Magyarországról beláthatatlan [további] menekültáradatot indítana el az NSZK felé Magyarországon keresztül.”²⁴

A Páneurópai Piknik egyfelől a szabad világba vágyakozókat bátorította, másfelől a médiát, illetve utóbbinak azt a részét, amelyik maga akart beszámolni „eredeti” vasfüggöny-szaggató sokadalomról. Ezt a piknik-retrót szervezte meg a ZDF televízió egyik munkatársa (A. S.) augusztus 23-án, amikor három Volánbuszt rendelve 184 NDK állampolgárt fuvarozott Budapestről a sopronpusztai határőrs szakaszára azzal a biztatással, hogy kellő elszántságot tanúsítva átjuthatnak Ausztriába. A felültetett NDK-sok neki is lódultak a határnak, de a szolgálatot teljesítő határvédelmi alakulat több figyelmeztető

²¹ ÁBTL. 2.7.2. Központi NOIJ. 161/12. 89/08/18.

²² ÁBTL. 2.7.2. BMNT. 145.

²³ ÁBTL. 2.7.2. BMNT. 164.; ÁBTL. 2.7.2. Központi NOIJ. 163/14. 89/08/22.

²⁴ ÁBTL. 2.7.2. Központi NOIJ. 162/7. 89/08/21. Nincs számszerűsíthető adatunk, de a Magyarországon tartózkodó keletnémet „turisták” számát azok is gyarapították ezekben a napokban, akik Bulgáriából vagy Romániából voltak hazatérőben, s időközben értesülve a történekről, itt várták a további fejleményeket.

lövése nyomán megtorpantak: a médialátványosságnak szánt határáttörés – sebesülés nélkül bár, de – fiaskóval végződött. Az előző napi esetből meglehetősen gyorsan tanult a magyar elhárítás, és azonnal megfigyelés alá vonta a nyugati határ irányába szülő „különjárat” buszrendeléseket. Így a Máltai Szeretetszolgálat által augusztus 24-re rendelt újabb négy Volánbuszt – és több mint 200 utasát – különösebb feltűnés nélkül tartóztatták fel és fordították vissza Karakószörcsöknel (Veszprém megye), ahonnan még bő száz kilométerre volt a célállomásként megjelölt nyugati határváros, Szentgotthárd.²⁵

Ennek ellenére mégis volt ezen a napon „röptében szervezett” határáttörés. Csakhogy ezt a miniszterelnök közvetlen környezetében dolgozók készítették elő: Ferihegy-ről repülőgépen indították útnak az NSZK-ba azt a mintegy 120 keletnémet menekültet, akik az NSZK budapesti nagykövetségét tartották addig „megszállva”, lényegében ellehetetlenítve a külképviselet munkáját. Németh Miklós miniszterelnök azért is tartotta szükségesnek a helyzet gyors megoldását, mert ekkorra már bizalmas dip-lomáciai úton egyeztették másnapi találkozásukat a nyugatnémet vezetéssel, s nem akarta, hogy olyan színezete legyen a dolognak, mintha a Gymnich-i tárgyalások – azaz nyugatnémet presszió – hatására intézkedett volna az említettek „kiröptetéséről”.²⁶

Alighogy hazatért a magyar kormánydelegáció Bonnól, Horn Gyula külügyminiszter már fordult is vissza a másik Németországba, Kelet-Berlinbe. A német párt és állami vezetés prominenseivel folytatott itteni megbeszélései sokféleképp jellemezhetők, csak éppen testvériesként és barátiként nem. Az elvtársias jelző talán a leginkább releváns, ha figyelembe vesszük, hogy egyik tárgyalópartnere reményének adott kifejezést a tekintetben, hogy Hornt előbb vagy utóbb a nemzetközi munkásmozgalom akasztófáján látja majd viszont. A fagyos légkörű tárgyalásnak egy témánkba vágó (titkosszolgálati) következménye lett. Bizalmas megállapodás született arról, hogy a Stasi munkatársainak egy csoportja Budapestre indulhat, s egy hét áll rendelkezésükre ahhoz, hogy Magyarországon vakációzó polgártársaikat próbálják meggyőzni: térjenek vissza az NDK-ba.²⁷

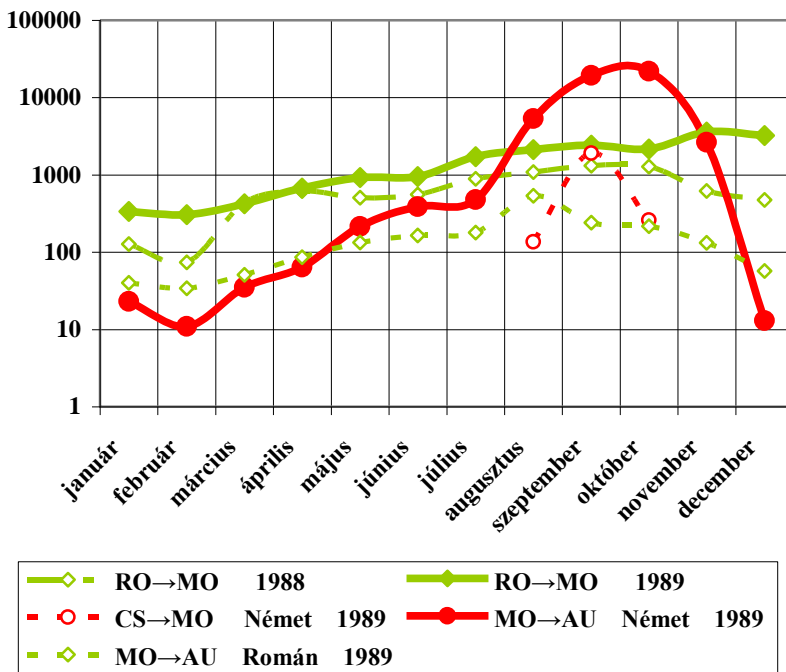
1989. szeptember 10-én este jelentették be, hogy Magyarország kilépteti az osztrák–magyar határon az itt tartózkodó – és hazatérni nem kívánó – keletnémet polgárokat. A következő napokról, amikor a határnyitás nyomán mintegy félszáz ezer keletnémet állampolgár jutott át Ausztriába – majd onnantól a Német Szövetségi Köztársaságba, – nem maradt fenn titkosszolgálati jelentés. Pontosítva: szeptember folyamán az északi – csehszlovák–magyar – határszakasz vált igencsak forgalmassá, mivel Szlovákia felől igyekezett több ezer NDK-s turista mindenáron Magyarországra jutni, az innét már lehetővé vált szabad továbbutazás reményében.²⁸ A Magyarország határait 1989 folyamán terhelődő rendkívüli nyomást három égtáj felől összegyűjtve, ennek az egy irányba tartó népvándorlásnak a számszaki jellemzőit a következő képet mutatják:

²⁵ ÁBTL. 2.7.2. Központi NOIJ. 166/9. 89/08/25.; Központi NOIJ. 167/10. 89/08/28.

²⁶ Hanák Gábor interjúja Horváth Istvánnal. OSZK. TIT.

²⁷ Hanák Gábor interjúja Horváth Istvánnal. OSZK. TIT.

²⁸ ÁBTL. 2.7.2. BMNT. 184., 186.; 2.7.2. Központi NOIJ. 181/11. 89/09/15.; 2.7.2. Központi NOIJ. 184/11. 89/09/20.; 2.7.2. Központi NOIJ. 185/11. 89/09/21.

2. kép. A vasfüggőnyt erodáló migráció Magyarország keleti és nyugati határain, 1988-1989-ben (logaritmikus skálán)

A diagramon is nyomon követhető adatok szerint az év első felében a keletnémetekhez képest – és az előző, 1988. évhez hasonlóan – a Románia felől menekülők száma mindvégig magasabb volt, és az ezzel összefüggő „rendkívüli események” adtak visszatérően munkát a magyar határőrségnek. (RO→MO 1998; RO→MO 1999) Az NDK menekültek – politikai és határrendészeti értelemben egyaránt – leginkább augusztusban és szeptemberben gerjesztettek kettős krízishelyzetet. (MO→AU Német 1999) Ugyancsak szeptemberben regisztráltak Szlovákia felől kiugró számú (1913) keletnémet átszökést a zöldhatáron. (CS→MO Német 1999) (Ez 83 százaléka volt a Csehszlovákia felől végrehajtott összes – 2308 – 1989. évi illegális belépésnek.) Szeptember közepétől viszont – Magyarország számára legalábbis – elsődlegesen utazás-szervezési kérdéssé csillapodott a politikai konfliktus. A magyar belügyi statisztika szerint augusztusban 5366, szeptemberben 19464, októberben 21943, novemberben 2636 keletnémet távozott az osztrák–magyar határon. (Az év végéig összesen 50640 fő. MO→AU Német 1999) Ehhez tartozik, hogy a határregisztráció 7360 német utasokkal kilépő gépjárművet számlált, de ebben bizonyosan voltak kisebb-nagyobb befogadó-képességű autóbuszok is, mert a kilépők száma közel kétszer

annyi, mint amennyien „csak” személykocsiba belefértek volna.²⁹ Az is leolvasható a diagramról, hogy a német krízis közepette sem apadt a Romániából érkezők száma, sőt: novemberben éppen akkor érte el a havonkénti legmagasabb számot (3588), amikor a német kilépés már aláhanyatlott. Míg Romániából 1988-ban 7991 átmenekülőt regisztráltak, 1989-ben – már a decemberi bukaresti fordulat előtt – majdnem húszezren (18829) szánták rá magukat szülőföldjük odahagyására.³⁰ (RO→MO 1998; RO→MO 1999) Magyarán, a menekülések dinamikáját tekintve a keletnémetek ügye olyan volt, mint egy előre nem kiszámítható vulkánkitörés, a magyar-román határon át menekülők kérdése viszont előtte, közben és utána is növekvő intenzitású krízishelyzet naponkénti kezelését igényelte. Magyarország állandósuló külső biztonságpolitikai kockázat közepette abszolválta a békés – „kerekasztalos” – rendszerátalakítást.

A felidézett történet Magyarország és az NDK viszonyában 1989. október 16-án vált kerekké, amikor hírszerzési információ érkezett arról, hogy Berlinben a keletnémet Belügyminisztérium, illetve Állambiztonsági Minisztérium – közkeletű elnevezéssel a Stasi – munkatársainak megtiltották a magyarországi magánutazásokat. Az NDK vezetése Magyarországot „azonos kategóriába sorolta a kapitalista országokkal.”³¹

Noha a fentebbi oldalakon kettős értelemben is korlátoztuk mondandónkat – egyfelől a történetek titkosszolgálati „tükrére” fókuszáltunk, másfelől a magyar határok 1989. évi menekült kavalkádjából csak a nyugati, osztrák–magyar határzónában történetekre összpontosítottunk –, mégis kínálkozik néhány szélesebb horizontra kitékintő záró megállapítás. A legelső kézenfekvő: a magyarországi határnyitáshoz kiemelkedő jelentőségű mozzanata volt a kerek ötvenezer NDK állampolgár kiléptetése az osztrák–magyar határon 1989 kora őszén. Ez a végkifejlet mind a német egyesüléshez, mind pedig a hidegháborús *status quo* – publicisztikai pontatlansággal a „jaltai Európa” – meghaladásához hozzájárult. Mindazonáltal Magyarország számára ez az aktus egy, már korábban megkezdett határnyitási folyamatba illeszkedett. 1987/1988 fordulójától, azaz már több mint másfél éve megindult a Ceaucescu terroruralma elől menekülők áradata Románia felől. Magyarország – keleti határának megnyitásával! – az erdélyi magyarokon túl románok és szászok sokaságát is befogadta, illetve időközben átzilipelte a továbbmenni kívánó több ezer menekültet az akkori szabad világ irányába.

Másodszor azt érdemes nyomatékosítani az átnézett iratok alapján, hogy – Magyarországon legalábbis – a titkosszolgálatok fokozatosan leértékelődtek: jószerivel kihagyták őket a leglényegesebb történések *sub rosa* bonyolított előkészítéséből. Használták mindazon információkat, amelyeket a szolgálatok évtizedes rutinnal kifürkésztek, de közben a legfelső politikai vezetés mintha

²⁹ A Nyugatra távozó keletnémetek mindegyikének elszállításához az a Magyarországon hátrahagyott további 660 személygépkocsi, 47 motorkerékpár és 36 lakókocsi is kevés lett volna, amelyekről – már idézett munkájában – Oplatka András: Egy döntés... i. m. 309. emlékezik meg.

³⁰ A keletnémet átvonulási hullámot követően, 1989. december 31-én Magyarországon összesen 26445 menekültet tartottak számon. Ebből 18865 volt magyar (71,5 %); 5690 román (21,5 %); 1600 német (6 %); 290 pedig más nemzetiségű (1 %). Tények könyve '90. Ráció Kiadó, Budapest. 1991. 760.

³¹ ÁBTL. 2.7.2. Központi NOI. 201/11. 89/10/16.

egyre inkább került volna, hogy az akkor igazán fontos lépésekbe beavassa őket. Más irányból közelítve: épp úgy demoralizáló volt számukra, hogy egyfelől munkájuk alanyai és tárgyai – a megfigyeltek – egyre kevésbé méltóztattak félni tőlük, másfelől pedig munkaadóik, a hatalom ismert reprezentánsai azokkal „paktáltak”, akiket nekik megbízhatatlanokként, *horribile dictu* „ellenségként” kellett szemmel tartaniuk. A kommunista állambiztonsági szervek kényszeredetten és fokozatosan benuvva nézték a vasfüggöny egyre gyorsuló erodálódását, az addig ennek révén biztosított tevékenységi köreik elenyészését, miközben az átalakításban részt vállaló politikai elit is a rendszerváltási deficit egyik „nem kár értük” tételeként tekintett rájuk.

3. kép. Leszerelt határsorompók. Lobenwein Tamás felvétele

Harmadszor érdemes felhívni a figyelmet arra, hogy a vasfüggöny lebontása a hidegháborús európai kettéosztottság felszámolása legalább olyan mértékben volt széleskörű társadalmi akaratnyilvánítás hozadéka, mint amennyire – az előbbtől persze nem függetleníthető – politikai lépések egymásutánja. Ez esetben nem a társadalom kényszerült tudomásul venni és „berendezkedni” a politikacsinálók teremtette viszonyokba, hanem fordítva: a politikai kényszerült futni a tömeges társadalmi akaratnyilvánítás után. Konkrétan: a politikusok felhúzták a Berlini Falat, a köznapi alattvaló meg szépen megkerülte azt. Nyugatról is meg Keletről is. A vasfüggöny társadalmi erodálása – ha korábban nem – a hatvanas években

mindenképpen elkezdődött a Balatonnál.³² Pannóniában létrehozták a huszadik századi kisméretű egység civil camping-köztársaságát. Több évtizedes folyamat teljesedett ki a keletnémet kisméretűek sokaságának alattvalóból polgárvá váló engedetlenségi mozgalmával. Ez indukálta a látványos végkifejletet, de méltánytalan lenne elfeledni, hogy számos előzmény – részben oksági, részben fatális mozzanatok – eredővektoraként jött létre a rövid huszadik század lezárását elindító „végjáték a Duna mentén”, hogy röviddel utána a Brandenburgi Kapunál teljesedjen ki.

Negyedszer pedig alapvető különbség volt a huszadik század folyamán már többször megélt korábbi kontinentális status quo váltások, és a vasfüggönnyel múlttá tevő európai átalakulás – köztük a közép-kelet-európai rendszerváltások – között. A különbség lényege az volt, hogy a korábbiakat vérrel-vassal, világháborúkhöz kapcsolódóan hajtották végre, és számtalan áldozattal, mérhetetlen mennyiségű egyéni sorstragédiával és tartós szenvedéssel párosultak, míg e legutóbbi – ha nem is fájdalommentesen – lényegében békésnek tekinthető körülmények közepette ment végbe. S ezt nem csupán a különböző metaforákkal jelölt (bársonyos, tárgyalásos, kialakított, alkotmányos „forradalmakra”) rendszer-átalakításokra tekintem érvényesnek, hanem – talán sokakat meglepetésként – még a romániai átalakulásra is.³³ A kortársi tudósítások még hatvanezer fős ottani vészáldozatot emlegettek, egy évtizeddel később több mint tízezret, a legutóbbi időben pedig már ezer fő alá redukálva adják meg az 1989 decemberében életüket veszítették számát.

Jubileum lévén, két évtized után visszanezve persze sokféle olvasata, interpretálása lehet a történeteknek. Bizonyára felidéződik majd a további napok rendezvényein³⁴ a „magyar virtus”, s talán nem felejtődik el a különböző nemzetekhez tartozó „politikai névtelenek” egymást segítése, a korabeli szolidaritás – marxizmus nélkül is létezett – köznapi internacionalizmusa. Ezek bármelyike említésre és emlékezetbe vésésre érdemes. Még akkor is, ha közben egyre gyakrabban ötlük eszünkbe, a neves keletnémet polgárjogi aktivista, Bärbel Bohley méltán elhíresült bon mot-ja: „Wir wollten Gerechtigkeit und bekamen den Rechtsstaat.” Hát igen, igazságot akartunk és jogállamot kaptunk – helyette. A referátum közelebbi tárgyát, a magyar titkosszolgálatok hagyatékát és utóéletét tekintve az a konklúzió, hogy ezt a rendszerváltási deficitet két évtized során szívósan transzformáltuk demokráciai deficitté.

³² Slachta Krisztina: Német–német kapcsolatok Magyarországon az 1960-as évektől a határnyitásig. A „Páneurópai Piknik és a határátörés” 20. évfordulója alkalmából Sopronban és környékén rendezett ünnepségsorozat 2009. augusztus 17-i történeteskonferenciáján tartott előadás.

³³ Jugoszláviát azért mellőzöm a felsorolásnál, mert ott a déli szláv államalakulat belső nemzeti-etnikai és politikai viszállyai inkább gerjesztették a véres konfliktusok sorát, semmint a rendszer-transzformáció.

³⁴ A referátum a „Páneurópai Piknik és a határátörés” 20. évfordulója alkalmából Sopronban és környékén rendezett többnapos ünnepségsorozat 2009. augusztus 17-i történeteskonferenciáján hangzott el.